

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АБ	— Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг / Предис А. В. Стороженка. — Киев, 1892. — 112 с.
АЖ	— Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр) Підгот. до вид. М. К. Бойчук. — К., 1965. — 192 с.
АЗР	— Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изда ные Археографическою комиссиею. — СПб., 1846—1853. — Т. 1—5.
АО	— Акты села Одрехови. — Киев, 1970. — 245 с.
Арх. ЮЗР	— Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией по разбору древних актов. — Киев, 1859—1914. — Ч. 1—8.
АЮЗР	— Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1861—1892. — Т. 1—15.
ДМВН	— Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст./ Підгот. до ви В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. — К., 1981. — 316 с.

В. В. НІМЧУК

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ В УКРАЇНІ

Як відомо, грамоти, написані на бересті, або так звані берестяні грамоти це різновид пам'яток давньої писемності, матеріалом для яких служив не доступніший і найдешевший матеріал — березова кора (друс. *бересто*, ун. *берест*, діал. *берэсто*, рос. *береста* «кора, луб берези»). Текст протискувався (продряпувався) писалом — загостреним металевим або кістяним стрижнем, на протилежному кінці (нерідко оздобленому) якого було вушко для підвішування його до пояса. Писали звичайно на гладкому (внутрішньої боці кори). Завдяки тому, що текст наносився не за допомогою барвників, він зберігався і в ґрунті. Всі берестяні грамоти знайдені в археологічних розкопках. Очевидно, берестяна писемність функціонувала повсюдно на Русі, але не скрізь місцевий ґрунт сприяв консервації берестяних грамот. Про поширення берестяних грамот свідчать численні знахідки металевих писал у різних містах, у тому числі й у Києві.

Перші грамоти, написані на бересті, відкрито влітку 1951 р. при археологічних розкопках у давньому Новгороді (Великому) під керівництвом А. В. Арциховського. У цьому місті знайдено абсолютну більшість відомих грамот (на 1988 р. їх кількість досягала близько 690 одиниць). Чим таких документів виявлено в Старій Русі (на 1988 р. — 23 грамоти). Берестяні грамоти археологи виявили у Пскові, Смоленську, Вітебську, Мстиславі (на 1988 р. разом — близько 20 пам'яток)¹, Торжку, Москві. Ці пам'ятки датуються XI—XV ст. (за культурними верствами, за допомогою дендрохронології, на основі особливостей мови).

Унаслідок тривалого перебування в землі чимало текстів берестяних грамот дійшли ушкодженими, у фрагментах (фрагментність може бути зумовлена й тим, що після прочитання адресати їх знищували або викидали; в них висихали й кришилися). За змістом грамоти на бересті — насамперед це приватне листування. Їх писали представники різних соціальних груп у тому числі прості люди, що свідчить про порівняно високий рівень грамотності на Русі. Серед цих пам'яток є тексти, в яких більш-менш витримано узус літературної мови, але чимало неофіційних текстів дуже близькі до вільного розмовного мовлення свого часу. У зв'язку з цим вони — унікальне джерело для вивчення історії давньоруських говорів. Звичайно, берестяні грамоти є також джерелом для вивчення суспільних відносин, етимології і т. д.

¹ Зализняк А. А. Значение новгородских берестяных грамот для истории русского и других славянских языков // Вестн. АН СССР. — 1988. — № 3. — С. 93.

Першу пам'ятку берестяної писемності (три фрагменти: розмір 2×12 , $2 \times 8,5$ та $1,8 \times 3,2$ см.; висота літер: від 0,7 до 1 см.) в Україні знайшли 26 липня 1988 р. у культурному шарі, який датують між 1110 р. і 1137 р., учні з Яворівщини Олег Колодка та Ігор Шило, котрі під керівництвом кандидата історичних наук І. К. Свешникова брали участь в археологічних розкопках передмістя давнього Звенигорода (тепер с. Звенигород Львівської обл.).

Публікатор і дослідник уривків про звенигородську грамоту № 1 пише: «Збережений текст починається трьома літерами — «ънъ», що є закінченням якогось слова (можливо, слова *гънънъ*). Далі на двох фрагментах читається частково пошкоджений текст: «а мыне не надобе само» (а мені тут не потрібно); на третьому фрагменті збереглась лише одна літера «псі»². Очевидно, в публікацію вкралася друкарські помилки, бо на фотокопії першого фрагмента виразно видно словоформу *мъне*, а не *мыне*, а на прорисі другого фрагмента — се м..., а не *само*. Ми читаємо текст так: [...]ънъ мъне не [на]добе сем[о] або се м... (квадратними дужками відзначено втрачені елементи тексту). тобто: ... мені не потрібно сюди або це. Наявність одного континуанта *ъ* — е, незалежно від наголосу (етимологічно мало б бути: *мънъ* не надобъ сьмо), свідчить про те, що документ, мабуть, належить до XIII, а не до XII ст., й автор його походив із території сучасної Білорусі або ще північніших теренів. Адже перехід *ъ* в *е* в усіх позиціях не був властивий говорам Південної Русі, всупереч твердженню І. К. Свешникова, котрий покликається на думку якихось фахівців³. Правда, можна припускати, що в мові адресанта під наголосом вимовлявся дифтонг *іе* чи *еі*, однак він не зумів його адекватно передати на письмі (хоча б за допомогою літери *ѣ*).

Знак, що його І. К. Свешников сприймає як літеру «псі», у прорисі має вигляд букви *ч* давньої конфігурації.

28 липня 1988 р. під час розкопок старожитнього Звенигорода під керівництвом І. К. Свешникова у культурному шарі, що його археологи датують між 1110 р. — 1137 р., учитель середньої школи зі Львова М. С. Ших знайшов цілу грамоту на бересті (розмір $6,5 \times 30$ см., висота букв від 0,75 до 1 см.; текст складається із 5 рядків). Її І. К. Свешников транскрибує: «От Говъное: ко Нъжничю дае 6 деся коуно лодиену повѣдало Говъно и да на соудо а попь писалъ: а дае Луцѣ оли нь водаси то я у конязя поема отроко прижъ приедо а во боле ти вонидь» й перекладає так: «Від Говенової [жінки] до Нежничя. Дай 6 десять кун лодієних [за оплату перевозу лодіями — човнами]. Сказав Говен и [і] дав на суд [або «идя на суд» — коли йшов у суд], а піп записав. А дай Луці. Якщо не віддаси, то я у князя візьму отрока [служу, у даному разі якби судового виконавця], прижъ [слово незрозуміле, очевидно, «якщо»] і приїду, а то тобі в більше [в більшу суму] увійде [обійдеться]»⁴.

Транскрипція тексту, поділ його на слова викликають деякі застереження. По-перше, на фотографії та прорисі грамоти в четвертій лексемі — другому особовому імені — буква на позначення приголосного в кінцевому складі має чітку давню форму літери *ц*, а не *ч*, тому тут читаємо *Нъжънъцю*, а не *Нъжничю* (до того ж незрозуміло, чому автор транскрибує букву *и* там, де виразно видно літеру *ь*). Якщо давнє суцільне написання *дае... коунолодиену* поділити на частини як *дае... коуно лодиену*, узгодження між іменником і постпозитивним прикметником зникає, бо перший має форму родового відмінка множини (*кун*), а другий — знахідного однини. Цю суперечність можна усунути, зробивши іншу побудову тексту: *дае... коуно лодиєно ую* — «дай... кун лодієних уєві», тобто дядькові по матері. Навряд чи автор документа вжив форму аориста — *и да* «і дав». Скоріше тут наявна живомовна форма називного відмінка однини активного дієприкметника чоловічого роду *ида* від дієслова першої дієвідміни (пор. сучасний

прислівник *якомога*, де збереглася застигла старожитна форма інше лексеми).

Неоднозначно інтерпретується елемент *прижъ*. Його можна тлумачити як недописану дієслівну форму *прижъноу*, тобто «прижену (швидко приїду приїду)». Не менш імовірно, що *прижъ* — старослов'янський прислівник *пръжде* з живомовною заміною *жд* на *ж* і з переходом *ъ* в *і* (пор. укр. діалектний *перезже*, рос. книжний *прежде*). Прислівник *пръже* у формі *прижъ* часто виступає в Євсевієвому євангелії 1283 р. Отже, звенигородську грамоту № 2 читаємо: *ѡ(т) говѣное: ко нъжънъцю дае с: десѡ[т]* коуно лодиєноу повѣдало говѣно и да на соудо: а попь фль: а дае лоуцѣ оли нь водаси то. у конязя поема отроко прижъ[ноу] приедо а во боле ти вонидь. У квад ратних дужках подано недописані частини слів.

Правопис грамоти характеризується взаємозамінами літер *ъ* — *ѣ* — *е*: *коуно* замість *кунъ*, *повѣдало* зам. *повѣдалъ*, *соудо* зам. *соудъ*, *коняз* зам. *кѣнѡзѡ*, *отроко* зам. *отрокъ*, *нь* зам. *не*, *вонидь* зам. *въниде* та ін. Так орфографія є ознакою того, що лист написано не раніше XII ст. Буква зберігається лише під наголосом: *говѣное*, *нъжънъцю*, *повѣдало*, *говѣноу*. На місці ненаголошеного *ъ* засвідчується *ѣ*: *говѣное* замість *говѣ новѡ* (у прислівнику *боле* «більше» звук [ѣ] — первісний). Своєрідність ре флексації *ъ* вказує, що документ написано десь на Поліссі або північній Во лині, бо залежність континуантів *ъ* від наголосу і нині характеризує північ не наріччя української мови. Характерною для грамоти є наявність голо ної *ѣ* після *й*, що передається через *ѣ*: *лодиєну* (основа — *лодьна* «чове лодка»), *дае* «дай», *поема* замість *поима*, *приедо* «приїду». Мабуть, у діалє ті писця-попа при приголосних на місці занепаłego [ъ] чувся призвук [ѣ] а на місці занепаłego [ь] — призвук [е].

З морфологічних особливостей слід відзначити живомовні форми род вого однини повних прикметників жіночого роду *-ѣ* → *-ѣ*: *говѣное*, відсу ність *-тъ* у 3-й ос. одн. дієслів: *вонидь*, тобто *вниде*, відсутність допоміжної дієслова в перфекті: *повѣдало* замість *повѣдалъ естъ*, форми називного одні ни активних дієприкметників теперішнього часу чоловічого роду на *-и* *ида*, *поема* (пор. ст. сл. *идѣ*, *поимѣ*).

Крім наведених вище двох випадків, лексика пам'ятки тлумачиться⁵, означно, жодних специфічних елементів не засвідчено. Проте це не означа що «основний словниковий фонд звенигородської грамоти тотожний новог родському»⁶. З такою ж підставою можна сказати, що він збігається із ст рокиївським, адже в документі представлена лексика праслов'янського по ходження.

І. Свешников, покликаючись на карту № 235 «Атласу української м ви» (К., 1988), твердить, що «вжита Говеновою форма слова «приїду» — «приедо» донині широко вживається у різних районах України («придо «приїду», «прислю», «принесю» і т. д.) — на Середньому (Ровенському) По ліссі, Буковині, частково на Східному Поділлі й Середній Наддніпрянщи ні»⁶. Однак в АУМ ідеться про форми дієслів, у яких основа 1-ї особи о нині теперішнього часу вирівняна за формою 3-ї особи множини теперішнь го часу (та інших форм однини та множини) типу *ход'у* «ходжу», *сид'у* «си жу» (пор. *ходятъ*, *сидятъ*; *ходиш*, *сидиш* і т. д.), відсутність чергування пр гоłosних, зокрема д із дж, ж.

У дієслівних основах *ити*, *ѣхати* ніколи не було чергування приг лосних у 1-й особі однини теперішнього часу (*иду*, *ѣду*), і в звенигородськ грамоті № 2 не зафіксовано явища зазначеного вирівнювання. Скоріше ній — описка: *ю* замість *у(ю)* (пор. і попереднє слово, недописане *прижъ* У зв'язку з тим, що в документі графема *ѣ* позначає не лише йотований *ѣ*, а пишеться там, де етимологічно повинен бути *и* (й) (пор. *дае* замість *да* *поема* замість *поима*), словоформу *приедо* можна сприймати двоюко — *при иду* чи *приеду* (*приїду*). Оскільки в документі під наголосом у словах збер гається *ъ* (*нъжънъцю*, *повѣдало*, *говѣно*, *луцѣ*), ми вбачаємо в пам'ятці ві повідну форму дієслова *ити*.

⁵ Там же. — С. 130.
⁶ Там же.

² Свешников І. К. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. — 1990. — № 6. — С. 128.

³ Там же.

⁴ Там же.

У документі із Звенигорода виступають три чоловічі антропоніми. Ім'я *Говѣнѣ* (або *Говѣно*, пор. у Галицько-Волинському літописі *Шварно*)⁷ — слов'янське (корінь *говѣ-ти*, пор. ст. сл. *говѣнѣ* «побожний, поважний»⁸, цсл. *говѣнѣ*, -ий: «учтивый, че(ст)ный, почтивый(й)...»⁹). Антропонім *Говѣнѣ*, -ь у східних слов'ян засвідчується й пізніше (XVI ст.)¹⁰. Дериват-антронім *Говѣновоя* цікавий як давній засіб називання жінки за іменем (прізвищем) чоловіка. Вживання таких субстантивованих прикметників у повній формі (род. відм. *говѣновое*) характерне для південної і південно-західної Русі, наприклад, у «Повісті временних літ»: послаша по *Всеволожою* и митрополита *Николу*¹¹; Київському літописі: посла... женихъ. *Михалковою*, и *Всеволожою*; присылашетъ же са к нему *Глѣбована*; престависа кнагини *Всеволожа*¹². Такі форми часом зустрічаються і в новгородсько-псковських текстах. Вони представлені в старобілоруській писемності¹³. Часто засвідчуються староукраїнськими пам'ятками.

Ім'я адресата, очевидно мешканця Звенигорода, І. К. Свешников чомусь читає *Нежнич*, зіставляючи антропонім з іменем новгородського посадника *Нѣздинича*, яке фіксується під 1189 р. у Першому новгородському літописі¹⁴. Проте приголосний кінцевого складу виразно читається як ц. Основою імені, безсумнівно, є прикметник *нѣжсьнѣ* (*нѣжсьнѣ*). Субстантиований ад'єктив *Нѣжсьнѣ* ускладнено демінутивним суфіксом -ьць — *Нѣжсьнѣць*. Про існування антропоніма *Нѣжсьнѣ* у XII ст. свідчить графітограмота про Боянову землю, де записано ім'я по батькові *Михалько Нѣжсьнович*¹⁵.

Текст грамоти перекладаємо: Від Говінової до Ніженця. «Дай шістдесят кун лодійних (за користування човном, човнами) уеві (дядькові)», — повідав (казав) Говін(о), йдучи на суд. А піп (за)писав. А (від)дай *Луці*. Коли не (від)даси (не повернеш), то я, в князя взявши (буквально: беручи) отрока-служителя, прижену (або: раніше)прийду (повернуся). А (тоді) в більше тобі обійдеться.

Пам'ятки, відкриті під час археологічних розкопок давнього Звенигорода під керівництвом І. К. Свешникова, мають першорядне значення для дослідження історії української мови та діалектогенезу, оскільки до нас не дійшов жоден діловий документ другої половини XII—XIII ст. в оригіналі, крім графіто-запису про Боянову землю на стіні Софійського собору в Києві).

⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — С. 862, 863, 864.

⁸ Slovník jazyka staroslovanského. — Praha, 1966. — D. I. — S. 412.

⁹ Лексикон словенороскый П. Беринди (фотомех. вид. 1627 р.) / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. — К., 1961. — С. 26.

¹⁰ Туликов Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Зап. Отд-ния рус. и слав. археологии Импер. рус. археолог. об-ва. — СПб., 1903. — Т. 6. — С. 164, 573.

¹¹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. — М., 1962. — С. 263.

¹² Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — С. 602, 606, 612.

¹³ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л., 1972. — С. 421.

¹⁴ Свешников І. К. Знач. праця. — С. 128.

¹⁵ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — Киев, 1966. — Вып. 1, № 25. — С. 61.